

Taja Kramberger

Restrikcije na nemških univerzah pred nacističnim naskokom na oblast in med nacionalsocialistično konsolidacijo

Povzetek: Članek podaja sociohistorični kontekst in konceptno usmeritev nacionalsocialističnih univerzitetnih reform v tretjem rajhu. Avtorica najprej na kratko oriše zgodovino politizacije in represalij v preteklosti nemških univerz. Predzgodovina (z zornega kota NS kot osrednjega raziskovalnega predmeta) oz. zgodovina nemških univerz kaže določene posebnosti v razmerju z drugimi evropskimi univerzitetnimi okolji. Te bi mogli povzeti v naslednjih značilnostih: močna hierarhična diferenciacija tako univerzitetnih pozicij kakor posamičnih ved, avtoritarni nadzor vladarjev in državnih instanc nad univerzo ter rigidne (anti)intelektualne spoznavne meje, katerih prekoračenje je – v primerjavi s Francijo – strogo sankcionirano. Po zatonu relativno svobodno in raziskovalno zasnovane razsvetljenske univerze, ko je zlasti göttingenska univerza s svojo mednarodno živahnostjo privabljala mlade, se v zgodnjem 19. stoletju z retrospektivnim ideološkim projektom *Nationbildung*, ki učinkuje kot močna nova paradigma, začne postopno zapiranje nemških univerz vase in oblikovanje značilnega mita *Sonderweg*, na katerem (še danes) sloni idealistična reprezentacija nemške univerze. V tem procesu, ki ni enoznačen, ampak zapleten in poln protislovij, se znova prebudijo in močno okrepijo reakcionarne univerzitetne sile, ki pripravijo teren za nacionalsocialistično »revolucijo« t. i. politične univerze.

Ključne besede: univerza, nacionalsocializem, deregulacija avtonomije, antiintelektualizem, univerzitetna čistka

UDK: 378(091)

Znanstveni prispevek

Dr. Taja Kramberger, docentka in znanstvena sodelavka, Pedagoški inštitut, Gerbičeva 62, SI-1000 Ljubljana, Slovenija; e-naslov: taja.kramberger@gmail.com

Uvod

Junija leta 1937, natanko sto let po znameniti univerzitetni čistki *die Göttinger Sieben* (1837),¹ tj. profesorjev, ki so nasprotovali akademskim restrikcijam svojega časa, je Univerza v Göttingenu slavila 200-letnico obstoja.² Praznovanje obletnice heidelberške univerze leto poprej, ko so akademiki z vsega sveta poslali svoje delegate na slovesnost, za katero pa se je izkazalo, da je bolj častila nacionalsocializem, kakor se posvečala univerzitetnim zadevam, je bilo še v živem spominu ljudi. Bojazen številnih mednarodnih vabljenih gostov, da se bo heidelberški scenarij ponovil, je bila upravičena: nacionalsocialisti se niso pustili motiti zaradi maloštevilnih delegatov iz tujine in so göttingensko obletnico obarvali po svoje: s politično instrumentalizacijo za svoje potrebe (gl. Schappacher 1987).

Razkol, ki ga je NS³ vnesel v relativno dolgo in stabilno kontinuiteto te slovite (sprva hannovrske) univerze z živahno mednarodno akademsko in študentsko populacijo, je bil uničujoč: nacistični režim ji je v štirih letih odvzel 15 % predavateljev in 50 % študentske populacije. Tradicionalne akademske svoboščine so v 30. letih 20. stoletja docela izginile, nadomestila pa jih je t. i. »politična univerza«, goreče vdana izpolnjevanju znanstvenega načrta, ki so ga zasnovali NS (Hartshorne 1938, str. 210). Göttingenska univerza ni bila po naključju izbrana za prizorišče pregona nevšečnih univerzitetnikov – za nacistično je bila travmatični kraj spomina, saj je bila tradicionalno *topos* odprtosti, razsvetljenstva in kritičnega intelektualnega naboja, ki zmore prestopiti znana, utečena obzorja vednosti.

¹ Gre za čisto sedmih kritičnih profesorjev, in sicer germanista Wilhelma Edouarda Albrechta (1800–1876), zgodovinarjev Friedricha Christopha Dahlmanna (1785–1860) in Georga Gottfrieda Gervinusa (1805–1875), orientalista Georga Heinricha Augusta Ewalda (1803–1875), fizika Wilhelma Eduarda Webra (1804–1891) ter Jacoba (1785–1863), rednega profesorja germanistike, in Wilhelma Grimma (1786–1859), bibliotekarja in rednega profesorja germanistike (prim. Kramberger 2007, str. 102–105).

² O začetkih te slovite hannovrske univerze gl. poglavje »Nemški model razsvetljenstva« (Kramberger 2007, str. 73–104, zlasti pa str. 94–104).

³ NS v besedilu uporabljam kot okrajšavo za nacionalsocializem oz. tudi v pridevniški rabi kot nacionalsocialističen/-a, -o.

Eksemplarična odstranitev judov⁴ s te univerze leta 1933 je bila nasilno in amnezijo generirajoče dejanje *divje misli* (v Lévi-Straussovem pomenu besede; gl. Lévi-Strauss 2004), vključeno v pojmovni register nacionalnega socializma, na občutljivem in posvečenem kraju: Göttingen je kot simboličen kraj razsvetljenstva, diferenciranih vednosti, mednarodnega vrvenja, strpnosti in kritične misli za nacistično predstavljal tako rekoč vse, kar si je mogoče zamisliti pod zbirnim pojmom *Unheimlichkeit*.⁵ V nacionalsocialističnem imaginariju, ki ga odločilno določata gon smrti in anihilacija, ni bilo prostora za alternative, heteronomijo in živ analitičen intelekt.⁶ Zato lahko rečemo, da so tako rekoč vsa nacistična dejanja – glede na njihove učinke v realnem je vseeno, ali zavestno ali nezavedno – prežeta z ekscesnimi antiintelektualnimi težnjami.

Predmet mojih zanimanj so univerzitetno okolje v nemškem družbenem prostoru ter njegove diahrono in sinhrono transformacije med 18. stoletjem in obdobjem nacizma. V nadaljevanju si bomo najprej ogledali kratko predzgodovino akademskih pridobitev in restrikcij v nemškem prostoru, da bi zatem lahko bolje razumeli, na katere univerzitetne infrastrukturne sestavine se je nacionalsocialistična univerzitetna revolucija opirala in zoper katere je bila usmerjena njena deregulacija, ki je na univerze vpeljala avtoritarno politično dokso. V samostojnem članku bom pozneje podala še natančnejši opis posameznih nacističnih univerzitetnih deregulacij in strategij, ki so merile na odpravo univerzitetne avtonomije in na centralizacijo moči pri samem vrhu politične oblasti NSDAP.⁷

Zgodnje pruske univerze in koordinate njihovih restrikcij

Nemška različica univerze je od svojih srednjeveških začetkov naprej pretežno gilda⁸ oz. ceh učiteljev, ki so »v svojem zanosu promovirali uniformnost svojih profesionalnih kvalifikacij« in zato večkrat »vztrajali pri doktrinarni konformnosti« (Hartshorne 1938, str. 210; prim. Kramberger 2009). Sredi 17. stoletja je filozofsko

⁴ Termin jud pišem z malo začetnico, saj je to predvsem oznaka za religijo in kulturo (kakor kristjan ali musliman). Poleg tega v obdobju med vojnami še ni bilo judovske države – Izraela; ko pa se država Izrael po drugi svetovni vojni pojavi, imajo judovski ali drugi državljani te države drugo zbirno ime (Izraelci in ne Judi), ki se piše z veliko začetnico.

⁵ Unheimlichkeit – srehljivost, grozljivost. S tem pojmom merim na tisto (psihoanalitično, a tudi socialno) razsežnost delovanja tretjega rajha, ki ima svoje izvore v nemišljenem (po Bourdieuju *impensé*), slabo mišljenem ali nezadostno mišljenem. Nacisti, ki so področje mišljenja skrčili na omejeno količino normativnih postulatov, prek katerih je bila živa in kritična misel kot pozitivna kategorija odpravljena, so izven mišljenja puščali cele sektorje družbenih aktivnosti. Učinek te potlačitve je bil v tem, da je vsaka vitalna misel zanje že veljala za režimsko škodljivo in grozljivo – unheimlich.

⁶ Ko je NS minister za izobraževanje Bernhard Rust znanega göttingenskega profesorja matematike Davida Hilberta (1862–1943) vprašal, ali je njihov inštitut »zaradi odhoda judov in njihovih prijateljev« utrpel veliko škodo, je ta odgovoril: »Utrpel škodo? Ne, ni utrpel škode, gospod minister, preprosto ni ga več.« (Elon 1967, 214)

⁷ V pripravi je članek z naslovom Nemške univerze in njihova politika v obdobju nacionalsocializma: naklepna politizacija vednosti, antiintelektualizem in odprava avtonomije.

⁸ Gilda – srednjeveška organizacijska enota, ki je zelo podobna cehu, torej strokovno združenje ljudi, ki so se izučili v določeni panogi, npr. gilda/ceh trgovcev, posameznih obrtnikov (čevljarjev, mizarjev ipd.), tudi učiteljev. V članku oba izraza uporabljam sinonimno.

društvo marburške univerze – prav tiste, na kateri je sedem desetletij pozneje dobil zavetje iz Halleja pregnan nemški filozof Christian Wolff (1679–1754) – izdalo resolucijo, po kateri je bilo treba za univerzitetne potrebe uporabljati zgolj dela Aristotela in drugih »preverjenih in sprejetih« filozofov, kartezijanstvo pa držati izven univerzitetnega polja in daleč od študentov (Hartshorne 1938, str. 210).

Zgodnje univerzitetne restrikcije v univerzitetnem polju nemškega družbenega prostora prepoznamo v pregonu že omenjenega Christiana Wolffa, slovitega profesorja filozofije z univerze v Halleju, ki ga je pruski vladar Friedrich Wilhelm I. (v slov. jeziku včasih Friderik Viljem I.) (1688–1740) leta 1723 dobesedno »pognal na cesto«, ⁹ saj se je zbal »ateističnih« implikacij njegovega delovanja (Hartshorne 1938, str. 210; več o C. Wolffu in incidentu v delu Kramberger 2007, str. 60–62 in str. 86–89). Wolff je sicer nato dobil odlično profesorsko mesto na marburški univerzi v deželi Hesse-Kassel, *wolffizem* pa je postal in ostal do Kanta celo ena najpriljubljenejših filozofskih smeri v nemškem prostoru.

Friedrich Wilhelm II. (Veliki; 1712–1786), sin in naslednik Friedricha Wilhelma I., Wolffa ni več imel za nevarnega. Poklicati ga je dal nazaj v Halle in ga rehabilitiral, vendar pa je – v nekoliko drugačni od očetove, a vendarle značilni antiintelektualni vnemi, ki od svojih svečnikov zahteva, da verjamejo v trdne meje dokončnih spoznanj (odločilno zvezane z neproblematiziranim verovanjskim načinom mišljenja), ki se jih ne sme prestopiti ¹⁰ – našel nov kraj nedopustne intelektualne transgresije: in sicer v osebi in mišljenju filozofa Immanuela Kanta (1724–1804). Tako je Kantu leta 1794, potem ko je ta objavil *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft/Religija v okvirih čistega uma* (1793), prepovedal pisati ali predavati o religioznih zadevah. ¹¹ Skratka, iz obojega je mogoče izpeljati spoznanje, da v nemškem svetu profesor, čigar misli so vznemirjale nemškega vladarja in v njegovih očeh ogrožale bodisi posvetni bodisi cerkveni red in s tem motile mandatni nadzor nad mišljenjem ljudi, ni imel pravne zaščite.

Na koncu 18. stoletja, in še zlasti v prvem desetletju 19. stoletja, je nemška univerza doživljala »nacionalno in duhovno renesanso« v znamenju ideološke interpelacije h gradnji nacije. ¹² Herder, Fichte, Ranke, Schleiermacher, brata Schlegel, Novalis, W. von Humboldt in drugi so v nemškem prostoru utrli pot novi *etnogenetični* politični (precej bolj sporadično tudi intelektualni) univerzitetni funkciji; nosili so prapor nove nacional(istič)ne paradigme in se angažirali za njeno »zgodovinsko manifestacijo«. Ob vsej politični mobilizaciji pa so nekateri od njih (Humboldt) vsaj na diskurzivni ravni ohranjali visok ideal univerzitetnega poslanstva, po katerem naj bi univerza primarno obstajala zaradi vednosti, država pa naj bi univerzi zagotovila te visokoleteče in imenitne pogoje ter jo varovala pred političnimi intervencijami. Ta pozitivni univerzitetni ideal, le redko dosežen v praksi, je bil dolgo diskurzivna garancija za videz »objektivnosti« in nemalokrat

⁹ Profesorju je dal na voljo 48 ur, da zapusti državo.

¹⁰ O verovanjskem načinu mišljenja kot epistemični oviri za znanstveno mišljenje gl. Bachelard (1998); tudi Kramberger (2007).

¹¹ 73-letni Kant je po Friderikovi smrti objavil apologijo svojega stališča z naslovom *Der Streit der Fakultäten/Spor fakultet* (1798). Članek je v slovenščini dostopen v Vestniku IMŠ (Kant 1987).

¹² O intelektualni in ideološki mobilizaciji Nationsbildung gl. poglavje »Drugo teleskopiranje« v monografiji Kramberger (2007, str. 177–220).

še danes oblikuje jedro tistih reprezentacij, ki jih navadno imenujemo *velika nemška tradicija akademske svobode* (kajpada izumljena v zgodnjem 19. stoletju), četudi vemo, da je bila ta svoboda omejena z dokaj rigidno *verovanjsko mentalno* aporijo in je velikokrat obtičala le na papirju.¹³ Nerazrešljiva napetost med *Geist* und *Macht* je – pravi Richard Grunberger – kot rešitvi nenehno vsiljevala dve možnosti: bodisi popolno služnost državi bodisi ozkogledno in polslepo »krtovsko ritje po akademskem gaju« (Grunberger 1971, str. 386).

Francoski zgodovinar in specialist za evropsko intelektualno zgodovino Christophe Charle meni, da je utemeljitveni mit, na katerem sloni idealistična reprezentacija nemške univerze ob koncu 19. stoletja, dejansko zgolj reakcionarno-nostalglična retrospekcija mita, katerega namen je bil pomiriti duhove in zaježiti za univerzo potencialno razdiralne učinke krize, ki so se pojavili s t. i. *masifikacijo* (množičnim vpisom na univerze) in napetim razmerjem med literarnimi in teoretskimi znanostmi na eni ter nomotetičnimi in aplikativnimi znanostmi na drugi strani (Charle 1995b in 1995c).¹⁴

Nemške univerze v času cesarstva

Tudi v času wilhelmskega cesarstva, ki v marsikaterem delu velja za udejanjenje in reprezentiranje akademske svobode v nemškem prostoru (pa tudi drugje),¹⁵ je imenovanje univerzitetnih profesorjev tesno povezano s političnimi aspiracijami oblasti in nikakor ni učinek zgolj znanstvene kakovosti. Znan je primer mladega zasebnega docenta (*Privatdozent*) Lea Aronsa (1860–1919), juda iz zelo premožne družine, na oddelku za fiziko Univerze v Berlinu (imenovano tudi *afera Arons* med letoma 1899–1900), ki je leta 1898 izgubil licenco za poučevanje, ker je bil član socialdemokratske stranke.¹⁶ Po njem so leto pozneje imenovali *Lex*

¹³ Metternichovi karlbadski dekreti (1819) so denimo sprožili vrsto represalij na akademski ravni in dodobra oklestili komajda porajajoče se akademske pridobitve in svoboščine. Mračnjaška čistka na göttingenski univerzi leta 1837 je pravzaprav nadaljevanje tovrstne restriktivne univerzitetne politike.

¹⁴ O učinkih izobraževalnih sistemov na mentalne sisteme gl. Bourdieu (1967 in 1971); Castoriadis (2005).

¹⁵ Ne pa v tekstih Dostojevskega, ki je v znanosti v nemškem prostoru tega obdobja zasledil »šovinistične težnje« (Dostojevski v Hartshorne 1938, str. 211).

¹⁶ Leo Arons se je kot mlad Privatdozent za fiziko na berlinski univerzi vzporedno s svojo znanstveno dejavnostjo aktivno in vidno angažiral v socialdemokratski stranki. Nobenih podatkov ni, da bi svojo politično dejavnost vnašal v predavalnice, vendar pa je samo dejstvo, da deluje kot socialdemokrat, šokiralo visoke berlinske funkcionarje. Ni bilo namreč v navadi, da bi se mladi ljudje iz (judovskih) bogatih družin demokratično udeleževali v javnosti. Dejansko je berlinska univerza dvakrat zapored zavrnila vmešavanje politike v univerzitetne zadeve in poskuse discipliniranja učiteljev s pojasnilom, da jo politično življenje univerzitetnikov, še zlasti, če ti niso uradni državni funkcionarji, ne zanima, dokler znajo ločevati med predavanji in osebnimi političnimi mnenji, a naposled je državna instances le zmagala. Sam nemški cesar Wilhelm II. (imenovan tudi Viljem II. Nemški, 1859–1942, na oblasti med 1888–1918) je naredil konec tej univerzitetni »samovolji«, dejansko pa univerzitetni avtonomiji odločanja, ki ni upoštevala vrhovne politične oblasti v državi, s tem da je aprila 1899 – v znamenju zaničevanja *Lehrfreiheit* in v duhu zaustavitve demokratičnih političnih procesov v deželi – vpeljal *Lex Arons*. Ta je dal ministru možnost, da s sankcijo intervenira zoper stališče univerze (zanimivo je, da univerza ni popustila, marveč se je upirala do konca in še po koncu, ko je zaradi zakona naposled Aronsa morala odpustiti, a proti svoji volji). Gl. Charle (1996, str. 388–389).

Arons, v katerem pruska vlada načelno razglasa, da je »namerna promocija socialno-demokratskih ciljev nezdržljiva s položajem učitelja na kraljevski univerzi« (Hartshorne 1938, str. 211). S tem so politične oblasti obenem skušale zlomiti akademsko odpornost, ki se je kazalo v pozitivnem mnenju univerzitetne komisije glede Aronsa, in spodnesti zametek taktične okrepitve univerzitetne avtonomije. Vendar pa Aronsova izključitev ni pomenila, da so bili z univerze izključeni kar vsi liberalci; merilo je bilo »spodobno politično obnašanje«, tj. upoštevanje nevidnih (ponotranjenih političnih in verovanskih) mentalnih mej, v času univerzitetnega delovanja. Vendar pa ta odnos oblasti do univerze in univerzitetnikov lepo kaže, kje je nemška univerza *de facto* imela svoje meje.

Sicer je bila na koncu 19. stoletja Nemčija, tedaj močna industrijska država, v polnem razcvetu *scientifikacije* (*Vewissenschaftlichung*) različnih družbenih sfer in ved ter v obdobju pomnožitve strokovnjakov – ekspertov. Nemčija je ekspertni sistem in njegovo znanstveno racionalizacijo (ki ji vselej sledita standardizacija in institucionalizacija) preko avtoritarni politični razvoj postopoma prenesla iz tehničnih na družbene sfere in znanosti (Szöllösi-Janze 2001, str. 19).

V obdobju prve svetovne vojne je nemška univerza doživela patriotično mobilizacijo, ki se ni manifestirala samo v intelektualnih gestah, ampak tudi v povsem fizičnem žrtvovanju – v rekrutaciji študentov v Langemarcku, kjer so se le-ti podali v smrt pod brnenjem strojníc, pojoč *Deutschland Lied* (Grunberger 1971, str. 387). Po nemškem porazu v prvi svetovni vojni je akademska zavezanost nacionalnemu (mitu in poveljevanju) postala še bolj »zategnjena«; v 20. letih nemške univerze, ki niso opravile kakršne koli refleksije ali metodíčne preiskave razlogov za nemški poraz, večkrat fingirajo kot *posvečeni kraji* (*hautes lieux*) ne akademskih, ampak nacionalnih komemoracij, ki kontinuirano tesnobno omenjajo in obtožujejo versajsko pogodbo. Z nepriznavanjem nemškega poraza in izogibanjem soočenju z realnostjo na eni strani ter z novimi socialno-političnimi spremembami povojnega časa, izhajajočimi iz te vkopanosti, na drugi strani, so se v času weimarske republike v njeno politično življenje prikradle strupene primesi, ki jih ni bilo mogoče zlahka predelati.

Univerzitetna politika v času Weimarske republike

Weimarska republika (1919–1933), ki velja za obdobje največje akademske svobode v Nemčiji, a obenem tudi za obdobje »senc« in samovolje,¹⁷ je poskrbela za nenavadno univerzitetno konstelacijo; na eni strani so bili zakoni, ki so zadevali univerzo in akademski svet, svobodnejši kakor kadar koli prej (narodnobudniški *historizem* se je v obdobju med vojnami kot epistemična paradigma, ki je sledila nepriznanemu nemškemu porazu, preobrnjenemu oz. prepleskanemu v nacionalno evforijo, zmagoslavno vrnil v humanistične in družbene znanosti ter dobil

¹⁷ Še zlasti pozni Weimar, v katerem je zavladala t. i. *Voraussetzungslose Wissenschaft*, tj. znanost brez vnaprejšnjih sodb, osvobodjena vseh vnaprejšnjih pojmovanj in norm, a – kakor se je kazalo v praksi – tudi vseh socialnih, etičnih in moralnih vrednot (Grunberger 1971, str. 388).

nov zagon)¹⁸, na drugi strani pa je prav ta svoboda, kakor pravi E. Y. Hartshorne, »skupaj z nestabilnim značajem nacionalne politike pripeljala do situacije, v kateri so simpatizerji sleherne od perspektiv – od imperializma in nacizma do komunizma – lahko uporabili svoje akademske položaje za politične namene« (Hartshorne 1938, str. 212). V tej perversirani konstelaciji, v kateri so ministri za izobraževanje (Haenisch, Becker, Grimme) na vso moč branili republiko in njene pridobitve, so se reakcionarni veterani predvojnih dni prav tem pridobitvam upirali v imenu demokracije, ki je sami niso ne izvajali ne priznavali. Ko jim je ministrstvo očitalo protirepublikansko držo, ki naj bi spodjedala ustavne določbe, je bilo samo deležno označbe antiliberalizem. Tako je prišlo do (za provincialno miselnost, sorodno *divji misli*) značilnega obrata (inverzije vrednot) in zlorabe, v kateri je bila sama akademska svoboda uporabljena kot ščit za napad na politične nasprotnike.

Hartshorne (1938) ugotavlja, da je nacionalsocializem v tem navzkrižnem boju, ki je potekal v akademskem oz. znanstvenem polju,¹⁹ verjetno pridobil začetne simpatije v univerzitetnih krogih prav v tej vrzeli za vse perspektive odprte »svobode«, ko se je številnim univerzitetnikom zdelo, da »je šel liberalizem v svojih svoboščinah predaleč«.

Christophe Charle kot razlog za hitro akomodacijo univerzitetnikov na nacistični režim in zgodnjo kontaminacijo študentskih korpusov z novo ideologijo poudarja dvojno protislovno napetost, *socialno* in *generacijsko* povezano s kadri, ki so bili v nemškem univerzitetnem sistemu (weimarske republike in pred njo) metodično izključevani iz napredovanja. Za socialno izključene, ki jih je bilo vedno več, obenem pa so bili to nemalokrat najinteligentnejši kadri, je namreč NS znova uvedel stari avtoritarni red, ki ga je Weimar z nezamejeno in nedisciplinirano svobodo omajal; za generacijsko izključene NS pa je v privilegijih akademske kaste odprl vrzel in z odpustitvijo nevšečnih kadrov (čistke 1933) sprostil mesta za nova univerzitetna imenovanja (Charle 1995c, str. 108–109).²⁰

¹⁸ Prim. Kramberger (2007, str. 40–52).

¹⁹ Znanstveno polje je po Bourdieuju kraj tekmovalnih spopadov, bojev, pri čemer je zastavek v teh bojih monopol znanstvene avtoritete, ki je neločljivo definirana kot tehnična zmožnost in družbena moč. Monopol znanstvene kompetence partikularnega agensa (tj. dejavnega akterja v polju) je torej v obliki njegove priznane zmožnosti, da v znanstvenih zadevah legitimno govori in deluje. To besedilo o univerzah v tretjem rajhu ni analiza v bourdiejevskem pomenu, ampak zgolj elementarna predstavitev univerzitetnih kategorij v tretjem rajhu, da bi jih bolje razumeli in da bi lahko nekatere strukturne elemente bolje primerjali z nekaterimi današnjimi trendi v znanstvenem polju (Bourdieu 1975, str. 19).

²⁰ Christophe Charle v zanimivi primerjavi med pariškimi in berlinskimi profesorji ter delovanjem univerz v Parizu in Berlinu med letoma 1870 in 1933 oz. 1939 podaja še nekaj pomembnih spoznanj: v Nemčiji se za razliko od Francije v tem obdobju kaže bistveno večja družbena funkcionalnost dinastično-rodbinskih filijacij v naboru profesorske zasedbe (sinovi profesorjev in drugi bližnji sorodniki, ki zasedajo položaje). Berlinski profesorji so relativno zaprta kasta, ki se reproducira in »nobilitira« (poplemeniti, pridobiva status državnih dostojanstvenikov) v okviru ožjih skupin, katerih člani so med seboj solidarni (v tem je zajeto tudi pojmovanje Bildungsbürgertum, tj. sloja, ki ga francoska družba ne pozna). Na drugi strani se je v Franciji, zlasti v obdobju med vojnoma, dostop do študija demokratično odprl tudi za nižji srednji razred oz. drobno buržoazijo, česar Nemčija, ki je nov dotok univerzitetne populacije dobila predvsem od na novo okrepljene industrijske buržoazije (naslednikov ekonomskega kapitala), ne pozna. In še najpomembnejša francoska posebnost, ki je nemški univerzitetni model nikdar ni prakticiral ali vzel za svojo (in je danes tudi v Franciji ogrožena zaradi agresivne antiintelektualne neoliberalne politike): francoska država je praviloma omogočala kariere tudi svojim najradikalnejšim udom, tj. intelektualcem in intelektualkam, ki so vzpostavljali brvi med različnimi izobraževalnimi

Nacistična univerzitetna akomodacija

Ko je skupek prestižnih rednih profesorjev (približno 300 – med njimi Martin Heidegger, Eugen Fischer, Friedrich Naumann in Hans Georg Gadamer) naslovil manifest na svoje volilno telo, da naj akademiki na prihodnjih volitvah (1933) volijo Adolfa Hitlerja, ni bilo nobenega vidnega nasprotovanja (Grunberger 1971, str. 389; prim. Hutton 1999, str. 25–28).

V t. i. *Bekennntnis*, spomenici priznanja Adolfa Hitlerja za svojega nacionalnega *Führerja*, je imel vsakdo od univerzitetnih podpisnikov svoje razloge, ki jih je v dokumentu tudi navedel; za Heideggerja je nacistična revolucija pomenila »popoln preobrat [naše] nemške tubiti« (*die völlige Umwälzung unseres deutschen Daseins*) (Hutton 1999, str. 27); Naumann jo je videl v povezavi z »moralno silo« in v razmerju do nemškega ljudstva – *Volk*, v dolžnosti, da se vsak posameznik razvije v enoviti in strnjeni harmoniji s celotnim ljudstvom (*Geschlossenheit unseres Volkes*) (prav tam, str. 28); medtem ko je politična akomodacija Eugena Fischerja povezana z bolj populističnimi pojmi, kot so kri, gruda in rasa (*Blut, Boden, Rasse*) (prav tam, str. 27–28) itn. Čeprav morebiti vsi profesorji niso bili brez preostanka za režim NS, pa so v njem vseeno videli priročno sredstvo, s pomočjo katerega so lahko nadaljevali svoje kariere in se predvsem znebili »nadležnega akademskega marksizma in psihoanalize« (Grunberger 1971, str. 389).

Sociološko gledano je nemška univerzitetna populacija v tem času ostajala relativno nespremenjena. V večji meri se je rekrutirala iz zgornjega (34 %) in srednjega razreda (60 %; rekruti iz intelektualnih družin in družin javnih uslužbencev). Čeprav je bilo v Nemčiji v obdobju med vojnama približno 50 % prebivalstva delavskega, je ta razred predstavljal le 3 % univerzitetne populacije, kar je dodatno stopnjevalo srd nad republikanskim režimom; po veliki vojni pa je študentska populacija začela naraščati za približno 10 % letno²¹ (prav tam, str. 388 in 408).

Reorganizacija univerze v času nacionalsocializma

21. januarja 1934 je stopil v veljavo NS *Zakon o reorganizaciji univerze* (*Gesetz über die Neuordnung der Universität*), prek katerega je s pomočjo novosti v hierarhiji, infrastrukturi in upravnih postopkih (najpomembnejša sta *Führerprinzip* in *Selbst-Gleichschaltung*) ter prek vrste manjših sprememb in premestitev v pomenu posameznih pojmovanj (akademske svobode, avtonomije, intelektualnega dela itn.) univerza postala zgolj veja nacionalsocialističnega političnega sistema, nadzorovanega od NSDAP. Štiriletni načrt NS vlade, ki je imel za cilj reorganizacijo

redi, disciplinami in spoznavnimi obzorji. Zanje je – saj so spodbujali kognitivne inovacije – domala vselej našla sredstva, četudi so delovali izven sistema in institucij, da so lahko do konca realizirali svoje zastavljene raziskovalne načrte. Gl. Charle 1995c.

²¹ Leta 1914 je štela 69.000, leta 1932 pa že 118.000 vpisanih; pojavljati so se začeli t. i. falirani študentje, ki so se pridruževali antidemokratskim in antirepublikansko nastrojenim bratovščinam. Leta 1931 je približno 60 % dodiplomskih študentov podpiralo NS študentsko organizacijo, ki je sredi »demokratske razpuščenosti republike« delovala disciplinirano in avtokratsko. Tega leta so se na univerzah začeli tudi antisemitski shodi (Grunberger 1971, str. 388–389).

znanosti in raziskovanja v Nemčiji, je poleg centralizacije uvajal raziskovalno delo kot posebno posvečeno obliko prispevanja h gradnji nacionalne trdnosti, njegove cilje pa je celo vzporejal z usodo nacije (Hartshorne 1938, str. 224). Tu je bilo načelo pomena znanstvene uporabnosti za nacionalno politiko odkrito izraženo.²²

V preambuli k zakonu o ustanovitvi osrednjega Nacionalnega znanstvenega sveta (*RFR-Reichsforschungsrat*) z dne 16. marca 1937 beremo²³, da centralizacija ne bo zadela načela svobodnega raziskovanja, saj to raziskovanje »ne temelji na arbitrarni izbiri problemov, ampak na neodvisnosti, s katero je raziskovalni proces izveden« (Burghard 2000; Hartshorne 1938, str. 224).

NS stranka pa je s svojo »politično-univerzitetno revolucijo« dejansko temeljito opravila še z zadnjimi sledovi akademske avtonomije, ki so se skrivali v srednjeveški zapuščini gildnega/cehovskega sistema (ohranjenega zlasti v telesu t. i. *notranje fakultete / die innere Fakultät*).²⁴ Po reformi leta 1934 in nekaterih določitih leta 1935, v katerih *notranja fakulteta* sploh ni bila omenjena, vendar pa je bilo področje njenih kompetenc odtlej organizirano drugače kakor prej, v povezavi med politično strukturo NS in univerzitetno politiko – precej podobno si kajpada želi neoliberalna oblast v razmerju do univerze – ni bilo več nobene institucionalne ovire, ki bi lahko omejevala nemoten dovod politično-ideoloških doktrin na univerzitetno raven. Vsa odgovornost za izvedbo takšnega ideološkega dispozitiva je bila akumulirana v rokah *Führerja* univerze (t. i. *Führerprinzip*), zato so bili ti univerzitetni vodje vselej preverjeni in skrbno izbrani (Hartshorne 1938).

Nemški filozof Martin Heidegger (1889–1976), aspirant za novega nemškega *Führerja* filozofije (pozneje sta ga v tem naskoku zasenčila Krieck in Rosenberg)

²² Avtor opozarja (prav tam), da so hkrati obstajali zelo dragoceni sporadični projekti in raziskave, katerih obstoj je bil v slehernem trenutku ogrožen in ki niso bili prilagojeni tem zahtevam; ti so pričali o tem, da so nepričakovani učinki namerne politizacije vednosti lahko tudi v tem, da raziskovalci načenjajo teme, ki so onkraj dosega in dojemanja oblasti, npr. izid drugega dela Kantovih neobjavljenih del leta 1937 ali pa neopazna 250- obletnica starodavne družbe Leopoldina istega leta. Poleg tega so se nekatere znanstvene discipline oziroma področja skušala pred invazivno politiko NS zavarovati tako, da so sprejela konjunkturke formalne etikete – npr. naslove projektov, člankov, jim dodale pravilne posvetitve, režimske uvodnike v zbornike, organizirale znanstvene sestanke na Hitlerjev rojstni dan s poslano čestitko vred itn., delovala pa so, kolikor se je pač dalo, po svoje. Seveda jih to na institucionalni ravni ne dekulpabilizira in ne odrešuje od politične kolaboracije z oblastmi, vendar pa je pomembno, da pri analizi takih ustanov upoštevamo diferencirano perspektivo in mikrozgodovinske prijeme. Zakon je zajel vsa raziskovalna področja razen aeronavtičke, ki je sodila v pristojnost Reichsmarchalla Hermannna Göringa.

²³ Nacionalni znanstveni svet je imel – v imenu »nacionalne varnosti« – moč podeljevanja znanstvenih projektov vojakom in vojaškim strukturam. S tem je bila univerza trdno vpeta v vojaško-industrijski kompleks. Med letoma 1937 in 1940 je RFR vodil general Karl Heinrich Emil Becker (1879–1940), vodja Heereswaffenamt in dekan ter profesor na Fakulteti za obrambno tehnologijo na berlinski Visoki tehnični šoli. Po Beckerjevi smrti leta 1940 je vodstvo prevzel minister za izobraževanje B. Rust, leta 1942 pa je bil svet reorganiziran in je prešel pod ministrstvo za oboroževanje. Gl. Burghard (2000) in Hartshorne (1938, str. 231).

²⁴ Notranja fakulteta (*die innere Fakultät*) je bila na nemških univerzah najčastitljivejše telo univerzitetne avtonomije. V njej so sedeli najuglednejši profesorji in drugi skrbno izbrani kolegi, ki so odločali o najpomembnejših vsebinskih, funkcionalnih in simbolnih vidikih posamezne fakultete. Bila je dejansko področje izvajanja avtonomije posamezne fakultete in jedro odločanja o akademskih privilegijih. Sestavine nemške univerze bom razdelala v posebnem članku, napovedanem na začetku tega besedila (Nemške univerze in njihova politika v obdobju nacionalsocializma: naklepna politizacija vednosti, antiintelektualizem in odprava avtonomije).

in obenem od aprila 1933 novi *Rector Magnificus/Führer* na Univerzi v Freiburgu, je po nacističnem prevzemu oblasti hitro in zelo dobro razumel, kaj naj vsebujejo njegovi nagovori javnosti. V govoru 27. maja 1933 je tako najprej zatrjeval, da bo »varoval akademsko svobodo«, nato pa je svoj nastop sklenil z ditirambom o »veličastnosti in zmagoslavju« Hitlerjeve revolucije (»pohod naših ljudi v njihovo bodočo zgodovino se je začel«).²⁵

Kombinacija njegove zdravorazumske filozofije se je odlično ujemala in odločilno prepletla z nacionalsocialistično vizijo družbe – v dvolični govorici, ki jo Pierre Bourdieu imenuje »govorjenje v dvojnem ključu« in zahteva dvojno dekodiranje (Bourdieu in Wacquant 2006, str. 95–97).²⁶ »Esenca univerze«, trdi Heidegger, »je volja do znanja, ki zahteva vrnitev k predsokratskim izvirom mišljenja.« (Sheehan 1988, b. s.) Konkretno pa je to pomenilo, da je treba poenotiti znanost in nemško usodo in dokazati ter pokazati »zgodovinsko poslanstvo nemškega ljudstva (*Volk*), ljudstva v svoji državi« – vse to bržkone v imenu duhovnosti, »ki je moč, da se na najgloblji način ohrani krepkost ljudstva, ki je ukoreninjena v krvi in grudi«

(*Blut und Boden*).²⁷ Z uradnim imenovanjem za rektorja – *Führerja* freiburške univerze je Martin Heidegger 1. oktobra 1933 pokončal njeno avtonomijo.²⁸

Posebna novost (od leta 1935) je bila tudi vzporedna univerzitetna strankarska linija, ki je obsegala NS organizaciji nemških univerzitetnih učiteljev (*NSD-Dozentenbund*)²⁹ in študentov (*NSD-Studentenbund*).³⁰ Člani in članice

²⁵ Sheehan (1988, b. s.); obširneje o freiburški univerzi v času tretjega rajha gl. John idr. (1991).

²⁶ Da bi Heideggerja pravilno umestili, Pierre Bourdieu predlaga, je treba na eni strani opustiti zahtevo nekonsistentne filozofije, da bi mišljenje dojemali izven mislečeve biografije in njegovih družbenih pogojev nastanka, na drugi strani pa je prav tako treba zavreči redukcijo besedila na najsplošnejši kontekst njegove produkcije (besedila namreč nikdar niso zgolj to). To pomeni, da je Heidegger sicer bil nacist (to je nesporno dejstvo, potrjeno z njegovim vstopom v stranko), da pa njegova filozofija ni povsem premočrtna manifestacija nacizma, kar so npr. Kriekovi teksti, ampak gre pri njem za drugačen način sublimiranja besedil. Skratka, Heideggerjeva besedila je treba dvojno objektivirati, da ne ostanemo slepi za njihova sporočila in da nas ne zanese v eno (apologijo) ali drugo (ikonoklazem) ekscenčno smer (Bourdieu in Wacquant 2006, 95–97).

²⁷ Ko je avgusta 1933 Heidegger na univerzi začel izvajati *Führerprinzip*, je prorektor Joseph Sauer (1872–1949) v svoj dnevnik zapisal: »Finis Universitätum! In ta idiot Heidegger nas je potegnil v to zmešnjavo, potem ko smo ga izvolili, da bi nam prinesel novo duhovno vizijo za univerze. Kakšna ironija!« (Sauer v Sheehan 1988, b. s.) Ko se je zaradi razhoda Karla Jaspersa (1883–1969) – ki se mu je kolaboracionizem z nacisti gnusil – s Heideggerjem začela degradacija prvega, so se študentje zavzeli zanj tako, da so bojkotirali Heideggerjeva predavanja, tako da se je predavatelj moral iz auditorium maximum (ki je bila nekoč nabito polna ob njegovih predavanjih) preseliti v majhno predavalnico, (gl. Grünberger 1971, str. 405; za poskus refleksije nacizma (post-festum) iz Jaspersovega zornega kota prim. tudi Jaspers 2012, prim. še Bourdieu 1988; Bourdieu in Wacquant 2006; Farias 1987 in Faye 2005).

²⁸ 20. decembra je pisal kolegu, da je bil »vse od prvega dne prevzema rektorske službe« njegov cilj »temeljita preobrazba znanstvenega izobraževanja skladno z močmi in zahtevami nacionalsocialistične države« (Heidegger v Sheehan 1988, b. s.).

²⁹ NSD-Dozentenbund je do leta 1944 vodil fizik Walther Schultze (1894–1979), t. i. Reichsdozentenführer (ki je bil, mimogrede, močno vpleten v program evtanazije T4) (Hutton 1999, str. 60).

³⁰ Obenem so nacisti skušali uničiti stare korporativne ostaline univerze (njihove cehovske in bratovščinske organizacije, financiranje, rituale – npr. dvboj), ki so bile vse do weimarskega časa relativno močne (gl. Grünberger 1971, str. 406–408). Charle omenja, da je razvoj univerz v Franciji potekal drugače: francoska revolucija je opravila s korporativnimi oblikami izobraževalnih struktur, medtem ko so v nemškem prostoru ostale in bile kraj močne transversalne socializacije za stare in nove elite, hkrati pa mesto kulturne elaboracije (Charle 1995b, str. 12).

teh dveh organizacij so imeli neprimerno boljše možnosti za vertikalno mobilnost in so nemalokrat – saj so bila nova določila takšna, da sta ti dve organizaciji izdajali pomembna pooblastila, dokumente in mnenja glede različnih akademskih zadev – nevšečnim univerzitetnim učiteljem uničevali kariere, jih obrekovali in deklasirali (Hutton 1999, str. 60).

Odlična študija Christiana Ingraa (2010) o 80 SS intelektualcih, njihovih mentalnih reprezentacijah, izobraževalnih itinerarijih in razlogih za vstop v SS, o njihovih družbenih omrežjih ter njihovi vključitvi v morilske odrede *Einsatzgruppen* med drugim precej natančno prikazuje nacifikacijo nekaterih univerz, še zlasti tistih v zahodnem in vzhodnem obmejnem pasu rajha (Bonn, Strasbourg, Leipzig, Dresden, Graz, Königsberg/Kaliningrad idr.), ki nikakor niso bile le kraji študija, temveč – zaradi geopolitičnega položaja v času širjenja nacifikacije za zahod ali izvajanja *Drang nach Osten* – celo prioritarno oporišča za izvajanje političnih akcij in bojev (gl. Ingra 2010, str. 62–63).³¹

Sklep

Zunanja razgrnitev notranjih labirintov dolgo trajajočih in nereflektiranih univerzitetnih represalij v nemškem družbenem prostoru se je v času in okoliščinah tretjega rajha izkazala za genocidno. Sistemsko vzdrževane neprehodne mentalne meje, pojavljajoči se ekscesi na krajih mišljenjskih aporij, nenehno izpodbijanje avtonomnosti univerz s strani političnih struktur oz. oblasti (nekaj epizod iz tega nabora smo prikazali v članku) – vse to je, skupaj z nacistično reorganizacijo univerz v 30. letih, ki je te težnje pomagala zlititi s kategorijami nove rasne ideologije, vodilo v *circulus diabolicus*.

Različne, na videz nepovezane epizode NS univerzitetne reorganizacije (le-ta se je začela z zakonom o reorganizaciji univerze leta 1934), od katerih smo jih tukaj našli le nekaj (vpeljava *Führerprinzip*, *Gleichschaltung*, ustanovitev vzporedne strankarske linije lig študentov in učiteljev na univerzah), in nemalokrat delirantne vsebine nacističnih raziskav (zlasti promocija aplikativnih projektov na škodo temeljnih znanstvenih raziskav, a tudi projekti, kakor so denimo projekti o preiskavah značilnosti podljudi, *Untermenschentum*, raziskave z obrambno-varnostno vojaško konotacijo, uveljavljanje dogme o nordijski rasi ali rasistično-antropološke raziskave *Ahnenerbe*³² v Tibetu 1938/1939)³³ imajo svojo notranjo »racionalnost«, svojo logiko, vpeto v sistem delovanja NS države. Ne smemo jih videti zgolj kot

³¹ »V imaginariju nosilcev mentalitete völkisch so bili obmejni teritoriji privilegirani zemljepisni okviri za Volkstumskampf« (Ingra 2010, str. 76, op. 1).

³² Nacistični inštitut, ustanovljen 1. julija 1935, kot krinka za NS psevdoznanstvene raziskave s političnimi in genocidnimi učinki v realnosti. Ustanovili so ga Heinrich Himmler (1900–1945), eden od vodilnih članov NSDAP in Reichsführer oddelkov Schutzstaffel, tj. vodja SS, Herman Wirth (1885–1981), zgodovinar religij in strokovnjak za stare simbole, ki je vodil Ahnenerbe do leta 1937, ko ga je nasledil Walter Wüst (1901–1993), in Richard Walther Darré (1895–1953), SS-Obergruppenführer in najpomembnejši rasistični ideolog krvi in grude (Blut und Boden) tretjega rajha. Darré je bil NS minister za hrano in agrikulturo med letoma 1933 in 1942.

³³ Gl. Conte in Essner (1995, VI. poglavje, str. 231–262).

iracionalno blodnjo *Rassenwahn*, tujo sleherni racionalnosti, ampak smo jih, če preteklost raziskujemo kot dosledni raziskovalci in odgovorni državljani, dolžni analizirati prav v razmerju do širšega ogrodja vsaj navidezne racionalnosti, ki jih je sprožila in iz katere so odskočile.

Kakor navajata Édouard Conte in Cornelia Essner, »pojasnjevati nacistično znanost z iracionalizmom z anticipacijo izbriše vsako možnost kontinuitete in zgodovinskih vplivov, ki bi nas lahko zadevali, naj bodo še tako posredni in zapleteni. Takšna teza se tudi nagiba k temu, da izbriše našo intelektualno genealogijo nadležnih dedov, fanatičnih in zato notranje drugačnih od nas, in jih izvrže iz zgodovinskega časa.« (Conte in Essner 1995, str. 253) Četudi avanture nacistične znanosti imenujemo *delirij*, nas to ne odvezuje od študija njihove specifične koherence, njihovih prepletenosti in pojmovnih odvisnosti, njihovih imaginarnih in institucionalnih razmerij, ki so imeli tako prepričevalno moč, da so nagovorili tudi številne kolikor toliko prisebne duhove.

Literatura in viri

- Bachelard, G. (1998). *Oblikovanje znanstvenega duha: prispevek k psihoanalizi objektivnega spoznanja* (v prevodu Vojislava Likarja). Ljubljana: Studia humanitatis, Zavod za založniško dejavnost.
- Bourdieu, P. (1967). Systèmes d'enseignement et systèmes de pensée. *Revue Internationale des Sciences Sociales*, XIX, št. 3, str. 338–388.
- Bourdieu, P. (1971). The Thinkable and the Unthinkable. *The Times Literary Supplement*, 15. oktober, str. 1255–1256.
- Bourdieu, P. (1975). The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason. *Social Science Information*, 14, št. 6, str. 19–47.
- Bourdieu, P. (1988). *L'Ontologie Politique De Martin Heidegger*. Pariz: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. in Wacquant, L. (2006). Spol, govorica in simbolno nasilje. V: P. Bourdieu in L. Wacquant (T. Kramberger in D. B. Rotar, ur.). *Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*. Koper: Založba Annales, str. 87–124.
- Burghard, C. (2000). *Abschied von der »reinen« Wissenschaft. »Wehrtechnik« und Anwendungsforschung in der Preußischen Akademie nach 1933*. Berlin: Akademie Verlag, str. 438–513. Dostopno na: <http://edoc.bbaw.de/oa/series/reFb23GEhX6Y/PDF/286joFRii8cc.pdf> (pridobljeno 13. 4. 2009).
- Castoriadis, C. (2005). *Figures of the Thinkable. Passion and Knowledge* (elektronska publikacija, pripeta februarja 2005). Dostopno na: <http://www.notbored.org/FTPK.pdf> (pridobljeno 23. 6. 2013).
- Charle, C. (ur.). (1995a). Les Universités germaniques, XIXe–XXe siècles. *Histoire de l'éducation*, št. 62 (tematska številka).
- Charle, C. (1995b). Les universités germaniques: des mythes fondateurs – l'histoire sociale. V: C. Charle (ur.). Les Universités germaniques, XIXe–XXe siècles. *Histoire de l'éducation*, št. 62 (tematska številka), str. 5–14.

- Charle, C. (1995c): Paris – Berlin. Essai de comparaison des professeurs de deux universités centrales (vers 1870 – vers 1930). V: C. Charle (ur.). *Les Universités germaniques, XIXe–XXe siècles. Histoire de l'éducation*, št. 62 (tematska številka), str. 75–110.
- Charle, C. (1996). *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*. Pariz: Éditions de Seuil.
- Conte, É. in Essner, C. (1995). *La quête de la race. Une anthropologie du nazisme*. Pariz: Hachette.
- Elon, A. (1967). *Journey Through a Haunted Land*. New York: Hoet Rinehart and Winston.
- Farias, V. (1987). *Heidegger et le nazisme*. Pariz: Verdier.
- Faye, E. (2005). *Heidegger: L'introduction du nazisme dans la philosophie*. Pariz: Albin Michel.
- Grunberger, R. (1971). *A Social History of the Third Reich*. London: Phoenix.
- Hartshorne, E. Y. (1938). The German Universities and the Government. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, št. 200 (tematska številka: Freedom of Inquiry and Expression), str. 210–234.
- Hutton, Ch. M. (1999). *Linguistics and the Third Reich. Mother tongue fascism, race and the science of language*. London & New York: Routledge.
- Ingrao, C. (2010). *Croire et détruire. Les intellectuels dans la machine de guerre SS*. Paris: Librairie Arthème Fayard/Pluriel.
- Jaspers, K. (2012). *Vprašanje krivde*. Vnanje Gorice: KUD Police Dubove.
- John, E., Martin, B., Mück, M. in Ott, H. (1991). *Die Freiburger Universität in der Zeit des Nationalsozialismus*. Freiburg: Ploetz.
- Kant, I. (1987). Spor fakultet (v prevodu Maile Golob). *Vestnik IMŠ*, 8, št. 1, str. 14–37.
- Kramberger, T. (2007). *Historiografska divergenca: razsvetljenska in historistična paradigma. O odprti in zaprti epistemični strukturi in njunih elaboracijah*. Koper, Založba Annales.
- Kramberger, T. (2009). *Zgodovinskoantropološki oris oblikovanja univerzitetnih habitusov* (poročilo raziskovalnega projekta). Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Lévi-Strauss, C. (2004). *Divja misel* (v prevodu Suzane Koncut). Ljubljana: Krtina.
- Schappacher, N. (1987). *Die Universität Göttingen unter dem Nationalsozialismus. Das Bedrängte Kapital ihrer 250-Jährigen Geschichte*. München: K. G. Saur.
- Sheehan, M. (1988). Heidegger and the Nazis. *The New York Review of Books*, XXXV, št. 10, 16. junij 1988, str. 38–47.
- Szöllösi-Janze, M. (2001). *Science in the Third Reich*. Oxford, New York: Berg.